

Hans Jacob Orning
Professor i historie ved Universitetet i Oslo

Gro Steinland
Professor emerita

Frans-Arne Stylegar
Arkeolog og by- og arealplanlegger i Multiconsult

Christine Amadou
Førsteamanuensis ved Universitetet i Oslo

Stefka Georgieva Eriksen
Forsker ved Norsk institutt for kulturminneforskning

Gunnhild Røthe
Religionshistoriker

1124

Den asketiske cisterciensermunken Bernhard av Clairvaux skriver en polemisk tekst om cluniacenserordenens overdådige bygninger og skulpturmykning. Bernhard mener at skikkelige munkar må klare seg uten fysiske bilder av fabeldyr og andre skapninger når de skal meditere, og heller utpensle minneverdige hukommelsesbilder for sitt indre blikk.

Mens retorikken i antikken ble brukt til å fremme veltalenhet, ble den

Fra talekunst til ta

Groteske bilder og kompleks arkitektur ble brukt som de reneste tanke-maskiner i 1100-tallets klosterliv.

Kristin B. Aavitsland
MIDDELALDER

Moderne kognitiv teori – tenkning om tenkning – tar utgangspunkt i nevrovitenskap, psykologi, lingvistikk og computervitenskap. Midtaldertens kognitive teori tok utgangspunkt i retorikk. Mens den moderne kognitive vitenskapen ønsker å analysere språk og tenkning for å besvare spørsmål om hvordan hjernen vår fungerer, var midtaldertens kognitive vitenskap først og fremst praktisk rettet mot å få hjernen til å fungere mest mulig effektivt. Det viste seg at den klassiske retorikken var et godt egnet middel. Hvordan?

Kreativ gjenbruk

Retorikk er gjerne forstått som talekunst, eller kunsten å overbevise. Den retoriske metoden ble utviklet og praktisert i antikkens Roma. Cicero og Quintillian, som levde i det første århundre henholdsvis før og etter vår tidsregning, skrev berømte lærebøker i retorikk. Deres tekster er tilgjengelige for oss takket være middelaldertens klosterkultur, der

den klassiske retorikkens håndbøker ble kopiert og dermed bevart for ettertiden. Men denne kopieringen var ingen passiv overlevering; tvert imot var den motivert av en aktiv og kreativ gjenbruk.

Munkene hadde ikke det samme behovet som antikkens jurister og politikere for å holde overbevisende taler i det offentlige rom. Derimot hadde de bruk for redskaper til kontemplasjon, meditasjon og dyp refleksjon. Derfor ble den klassiske retoriske metoden omformet fra talekunst til tankekunst i middelaldertens klostre.

Huske først, tenke etterpå

Hvis den klassiske retorikken kan beskrives som et kognitivt hjelpemiddel til å finne en overbevisende argumentasjon (*inventio*) og lære den utenat (*memoria*), er den monastiske retorikken et kognitivt redskap for å huske argumenter (*memoria*) som kan hentes frem igjen for eget meditativt tankearbeid (*inventio*). Med andre ord: rekkefølgen på den kognitive prosessens faser ble snudd på hodet for å tjene nye formål. Mens retorikken i antikkens kultur ble brukt til å fremme veltalenhet og overtalelse, ble den i middelalderen først og fremst et redskap for stille tenkning og kontemplativ kreativitet.

Den som mest systematisk har undersøkt mid-

delaldertens «craft of thought», er den amerikanske litteraturforskeren Mary Carruthers. Hun har oppdaget at munkenes kognitive teknikker bygger på dyp innsikt i forholdet mellom sansning og tenkning, og at visuelliteten spiller en avgjørende rolle for disse teknikkene. Klosterfolk ble trent i å lagre bilder i hukommelsen for å «tagge» tilegnet erfarings- og kunnskapsstoff, slik at det lett kunne hentes frem igjen. Slike bilder, enten de var sett *cum oculis carnis vel mentis*, med kroppens eller sinnets øyne, fungerte som triggere som satte en tankerekke i gang. Jo merkelige bilder, jo mer effektive triggere. Dette er ifølge Mary Carruthers forklaringen på mange av de groteske, burleske og humoristiske tegningene som fyller margene i fromme manuskripter fra høymiddelalderen.

Kunnskap i biter

For å være i stand til å huske store mengder kunnskapsstoff, må man dele det opp i passende biter, mente antikkens retorer. Bitene, tagget med mentale bilder, måtte plasseres på riktig sted for å kunne brukes igjen. Bygninger med mange rom eller rekker av arkader egnet seg godt som lagringsplasser: for sitt indre blikk kunne man plassere tilmålte persjoner av kunnskap i riktig rekkefølge langs åpningene i en søylegang eller i hvert av vinduene i et stort bygg. Slik kunne arkitekturen i 1100-tallets klosteranlegg brukes som tanke-maskiner av dem som bebodde dem. Klostergården med sine rytmiske bueganger og burleske figurer var ikke bare den fysiske rammen omkring klosterlivet, men også et redskap til bruk for det kognitive arbeidet som foregikk der.

Men tenkning handlet ikke bare om å produsere tillært stoff eller tenke gamle tanker. Midtaldertens

rens kognitive teori skilte nemlig ikke mellom kreativitet på den ene siden og minner og hukommelse på den annen. De skapende tankeprosessene, som kan involve-

re alle typer lagret informasjon, beskrives som en kontrollert ferd gjennom hukommelsen. Det nyskapende ligger i assosiasjonsrekken som oppstår og produserer mening

CICERO: Antikkens talekunst skulle først og fremst overbevise.

FOTO: WIKIMEDIA COMMONS

ad fontes

Se en kvinne av høy skikkelse med et strålende, praktfullt åsyn gjøre sin høytidelige entré. Hun bærer hjelm og kongelig krone, utrustet for både angrep og forsvar med skinnende våpen [...] For som en dronning med kontroll over alle ting har hun makt til å bevege folk som hun vil, til å få dem til å bryte sammen i tårer, flamme opp i raseri, forvandle væremåten og følelsene til hele byer, hærer og store folkemengder.

Retorikken personifisert som en kvinne i *Martianus Capella*, *Merkurs* og *Philologias* bryllup

Mentalt horeri

MÅL OG MENING: Grunnlaget for en effektiv hjerne var en velordnet hukommelse. Det som skulle huskes, måtte lagres på en organisert måte, slik at det lett kunne hentes frem igjen til meditasjon og tenkning. Hukommelsens motsetning var derfor ikke glemsel, men uorden. Å tenke uten mål og mening ble av middelalder-

rens lærde betraktet som lettsindighet, bortkastet tid eller enda verre: som mentalt horeri. Et uryddig hode er ufruktbart og produserer ingen erkjennelse, men lar tankene løpe retningsløst hit og dit. Uten redskaper til å navigere i minnet og holde tankene fast, forblir man en dilettant som nipper til spirituelle innsikter istedenfor å fordøye dem fullt ut.

i middelalderen et redskap for refleksjon.

Tankekunst

TANKEMASKINER: Middelalderens munker og nonner brukte kognitive teknikker for å memorere informasjon – for slik å kunne bygge nye komplekse og originale tankerekker. Her unge munker under opplæring.

ILLUSTRASJON: UKJENT, FRA FRANKRIKE, 1300-TALLET

hvilken som helst tekst eller bilde utlede komplekse og originale tankerekker.

Bildet eller teksten som var utgangspunkt, fungerte slik en stemmegaffel angir grunn-tonen i en musikalsk komposisjon, og alt i det trenede intellekt som harmonerte med denne «grunntonen», kunne klinge med. Selv om kravet til kontroll over den kreative prosessen var ufravikelig, ble sammensetningen av lagret kunnskapsstoff oppfattet som en fri og leken virksomhet. Flertydighet og assosiasjonsspill ble fremelsket nettopp for å øke de mentale bildenes allegoriske og metaforiske potensial.

Rammer for livet

Denne metoden, basert på en omforming av antikkens retorikk, skulle vise seg å ha innflytelse langt utenfor klostermurene. For oss, som har tilgang til middelalderen gjennom tekstene, bildene og byggverkene fra perioden, er det viktig å huske på at meste-parten av dette er skapt av menn og kvinner som hadde en form for klosterregel som ramme for sitt liv. Den intellektuelle og kunstneriske eliten levde med en fast dagsrytme av tidebønner og en konstant kontemplasjon over bibelske tekster. De var trent i systematisk, kreativt tankearbeid på grunnlag av et velfyllt lager av memorerte tekster som har satt spor i det de har etterlatt seg. Derfor utgjør den «omvendte» retorikken på sett og vis det kognitive fundamentet for den middelalderkulturen vi har kunnskap om.

Kristin B. Aavitsland, professor i kirke- og kulturhistorie, Menighetsfakultetet
kristin.b.aavitsland@mf.no

Kristin B. Aavitsland er gjesteskribent i Kringla Heimsins.

ved å sette lagret stoff sammen på nye måter.

Tekst som stemmegaffel

Å bygge opp sin egen hukommelse for så å kunne navigere

gjennom den var en grunnleggende teknikk ved middelalderens pedagogikk. Skolerte intellektuelle med et stort forråd av kunnskap å assosiere fra, kunne på grunnlag av en

EN BY Å TENKE MED: Det himmelske Jerusalem som er beskrevet i Johannes' åpenbaring, i et manuskript fra 1047. BILDE: BIBLIOTECA NACIONAL

Jerusalem som kognitiv modell

Geometriske konvensjoner kunne være redskap for kreativ tenkning.

MIDDELALDER

Retorikken benytter seg av *loci communes*, «commonplaces», som er allment tilgjengelige argumenter eller motiver. Det kanskje mest brukte og mest komplekse *locus communis* i den monastiske retorikken er et fysisk sted, nemlig byen Jerusalem. Byen der israelittene bygde tempel til sin Gud og gudemennesket Jesus døde og angivelig overvandt døden tre dager senere, ble i den kristne middelalderkulturen oppfattet som «verdens navle» og det mest prominente sted for guddommelig åpenbaring. Derfor hadde Jerusalem symbolsk mening på flere nivåer.

Byen som tankemodell

Byen var et bilde på kirken, på den enkelte sjel og på det fredfylte fellesskapet med Gud som de kristne håpet på i det hinsidige og som var målet for menneskehetens vandring på jorden. Alle betydningene var til stede samtidig og med like stor gyldighet.

Dermed egnet Jerusalem seg spesielt godt til det kreative tankearbeidet som klosterkulturen la til rette for: byen ble en tankemodell som kombinerte fortid, nåtid og fremtid, tid og evighet, det partikulære og det universelle, det menneskelige og det guddommelige i en

eneste retorisk figur – og på ett eneste sted.

I middelalderens manuskripter var Jerusalem ofte avbildet, både i sin jordiske og himmelske form. Disse bildene anskueliggjorde byens komplekse meningsinnhold ved hjelp av bestemte geometriske konvensjoner, og kunne fungere som redskap for kreativ tenkning.

Åpen forelesning

Denne er temaet for forelesningen «Geometry of Creativity: Jerusalem as a Visionary Tool», som den amerikanske middelalderforskeren Mary Carruthers holder i Oslo i morgen. Carruthers, som er professor i middelalderlitteratur ved University of New York og fellow ved University of Oxford, har siden 1990-tallet stått bak flere banebrytende bøker som har åpnet opp et helt nytt forskningsfelt mellom historisk retorikk og kognitiv teori.

Når studiet av retorikk og retoriske mønstre de siste ti-årene er blitt et stadig mer ekspansivt forskningsfelt i de humanistiske fagene, skyldes dette ikke minst nettopp Carruthers' undersøkelser. Mer enn noen andre har hun oppdaget hvilken avgjørende rolle retorikken spiller i middelalderens tenkning om tenkning.

For lesere av Kringla heimsins er det derfor en stor begivenhet at Mary Carruthers gir en åpen gjesteforelesning i Oslo. Besøket er en del av en internasjonal konferanse om Jerusalems betydning for skandinavisk kultur, arrangert av forskningsprosjektet *Tracing the Jerusalem Code* ved MF Vitenskapelig høyskole.

Kristin B. Aavitsland